

Ф. Саидқулова

**ВАРИАНТНОКИИ ҚИТЪАҲОИ ШЕЪРӢ ДАР
АФСОНАҲОИ ТОҶИКӢ**

*Вожаҳои калидӣ: Фолклоршиносӣ, афсонаҳои тоҷикӣ, назм,
вариантнокӣ, ғўяндағони халқӣ*

Вариантнокӣ яке аз хусусиятҳои характерноки фолклор аст. Фолклоршиносон ба ин масъала кайҳо диққати махсус додаанд. Дар эроншиносӣ низ масъалаи мазкур диққати фолклоршиносон, шевашиносон ва мардумшиносонро ҷалб намудааст.

Чунончи, И.А. Сухарев ва О.А. Сухарева соли 1934 ҷаҳшт варианти афсонаи «Буз ва ҷаҳшт бузғола» - ро ба таъб расонидаанд. (12) Оиҳо дар баробари қайд кардани шўҳрати афсонаи «Буз ва ҷаҳшт бузғола» дар маҳалҳои Тоҷикистон ва Ўзбекистон вучуд доштани муродифи ин афсонаро низ хотирнишон менамояд.

Аз ҳамон солҳо сар карда, фолклоршиносони тоҷик ба масъалаи вариантнокӣ каму беш аҳамият дода меоянд. Ин мавзӯро алаҳусус дар китоби дарсии Н.Маъсумӣ хеле хуб шарҳу баён ёфтааст. (6)

Дар бораи вариантнокии рубоӣҳо тадқиқоти алоҳидаи монографӣ ба миён омадааст, ки ба қалами Э.С. Улуғзода тааллуқ дорад. (13) Ў дар рубоӣҳои халқӣ мавқеи зиёд доштани синонимҳо ва ба воситаи оиҳо ба амал омадани вариантҳои бо мисолҳои раднашаванда нишон медиҳад. Масъалаи вариантнокии фолклор дар фолклоршиносии тоҷик қисмаи дар тадқиқоти Р.Амонов шурӯъ шуда, минбаъд дар тадқиқоти Э.С. Улуғзода хеле вусъат пайдо кардааст.

Ҳамчунин Ф. Муродов дар асоси «Куллии зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ» (зиёда аз шаш ҳазор мати), омилҳои асосии вариантнокии жанри зарбулмасалро муайян намудааст. (7)

Ба гуфти Н. Маъсумӣ «тексти фолклор бе тағйир нест, вай ҳамеша дар ҳолати тағйиршавӣ мебошад. ҳатто як асар дар худӣ як ғӯянда ҳам метавонад якҷаид вариант дошта бошад.» (6, 21)

Аз ин лиҳоз мо сайъ намудем дар ин мақола онди вариант-нокии баъзе аз шеърҳои шомили афсонаҳои тоҷикӣ иброи ақида намоем.

Аз баррасии назми афсонаҳои тоҷикӣ маълум гардид, ки порчаҳои шеърӣ ҳатто як афсона ҳам дорои вариантҳои мух-талиф буда метавонанд. Дар ин бора метавонем худӣ як афсонаи «Бузаки чингилапо»-ро мисол орем. Ин афсона тавассути маҷмӯаҳои афсонаҳои «Ўротеппа» (8), «Самарқанд» (3), «Афсонаҳои тоҷикӣ» (2) ва ғайра ба таъ расидааст.

Нусаҳои ин афсона, ки дар маҷмӯаҳои дар боло зикр гардида чои шудаанд, шеърҳои фаровонро дар бар мегиранд, ки онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Мо вариантҳои назми афсонаи мазкурро дар маҷмӯаҳои мухталифи афсонаҳои тоҷикӣ дар ҷадвали зайл нишон медиҳем.

Дар ду варианти маҷмӯаи

«Афсонаҳои Самарқанд»

Бузак (3, 174-177)

Кис-кис, ба бомаки ларзонаки мо?

Хок мерезад ба ошаки явғонаки мо!

Ошаки мо шӯр шуд

Меҳмони мо кӯр шуд!

-Ту хӯрдӣ Алӯли ман!

Ту хӯрдӣ Булӯли ман!

Ту хӯрдӣ Пуштаки Сартанӯри ман!

Буро акун ба ҷанги шохӣ лолазори ман!

Дар маҷмӯаи «Афсонаҳои Ўротеппа»

Бузаки чинӣ (8, 12-14)

-Кист-кист дар ин бомаки ларзонаки ман,

Хок мерезад да ошаки яв“онаки мо?

Ошакамо шӯр шуд,

Меҳмонакам кӯр шуд!

-Манам, манам бузаки чинӣ,

Ду шох дорам, ду бинӣ.

Алўлакам ту хўрдӣ
 Булўлакам ту хўрдӣ!
 Буро ба ҷанги шохи ман

Дар маҷмӯаи «Афсонаҳои тоҷикӣ»

Бузаки ҷингилапо (2, 12-14)

Кист дар бомаки ларзонаки мо,
 Хок мерезад дар ошаки явгонаки мо?
 Ошаки явгонаки мо шӯр шуд,
 Меҳмонаки азизи мо кӯр шуд!

Ман бузаки ҷингилапо,
 Мезанам ба ҳар ду но!
 Алўлакамро ту хўрдӣ,
 Булўлакамро ту хўрдӣ,
 Хиштаки сари танўракамро ту хўрдӣ
 Болошинакамро ту хўрдӣ,
 Таҳшинакамро ту хўрдӣ,
 Тоқчаанаракамро ту хўрдӣ,
 Меҳчанаракамро ту хўрдӣ,
 Баро ба ҷанги шохи ман!

Дар «Афсонаҳои Сари Хосор»

Бузаки ҷинибинӣ (3, 177-178)

-Кист болои боми манда?
 Оши явғони мана шур кадӣ,
 Чашми меҳмони мана кур кадӣ!

-Манам бузи Ҷинибинӣ,
 Ду шох дорум, ду бинӣ,
 Алулама хўрдӣ,
 Балулама хурдӣ,
 Малулама хурдӣ,
 Пуштаки Сартанурама хурдӣ,
 Тоби ҷанги манда баро!

Бузаки ҷинибинӣ (1, 148)

Маюм бъзи ҷъний-бъний,
 Дъ шох доръм дъ бъний.
 Ҳардъ бънним хълмънӣ,
 Ҳардъ шохом кърмънӣ.

Кӣ хӯрдаӣ Алӯли ма?

Кӣ хӯрдаӣ Булӯли ма?

Кӣ тиру камон дора?

Кӣ мебӯроя ба ҷанги ма?

Ин гуна тафовути назми афсонаро дар мисоли нусхаҳои афсонаи «Бибигамбусак» низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҷадвали зерин ин масъаларо равшан месозад.

Дар ду вариант дар маҷмӯаи

«Афсонаҳои Самарқанд»

Бибиқунғузак (3, 168-170)

-Дукур-дукур аси омад,

Асиаки ҷинг-ҷингон,

Лаҷоми ҷинг-ҷингон,

Ба тӯи пошшо меравӣ,

ҳассо ба дастак меравӣ,

Сано ба пуштак меравӣ,

Рафта ба тӯи пошшо гӯед, ки

Бибиқунғузак ба даруни ҳавз афтидас.

Бибисанҷархотун (3, 171-172)

-О, асиасувор,

Қамчини думи мор,

Рав, мушакро гӯ,

Гандаришакро гӯ,

Асо дар муштакро гӯ,

Кулвор дар пуштакро гӯ,

Бибисанҷархотун дар ҳавзи гулов,

Муҳон сиёҳуш ру-руи ов,

Гуве, нагуве, дилгон даргира.

Дар маҷмӯаи

«Афсонаҳои Ўротепша»

Бибиқунғузак (8, 22-24)

Тақ-тақасувор, ман ба ту меғӯм,

Ҷомагулино, ман ба ту меғӯм.

Мушакро равӣ, гӯ,

Гандаришакро равӣ, гӯ,

Саночбануштакро равӣ гӯ,

Маҳу маҳпарчи вай дар об,

Маҳу шамъчироғи вай дар об,

Дар ҳавзи гулоби поппо афтидас.

Рӯҳо сие, мӯҳо тунук,

Чашмо таги санг-ба булӯққӣ,

Мушакро равӣ, гӯ.

Гандаришакро равӣ, гӯ.

Дар маҷмӯаи

«Афсонаҳои тоҷикӣ»

Бибигамбусак (2, 56-59)

Асии ало тақар-тақур,

Зину лаҷом шақар-шуқур,

Бинӣ гар мушакро, бигӯ,

Қўлбордариуштакро бигӯ.

Бигӯ: «дӯсти азизи ту,

Боақду ботамизи ту

Афтода дар ҷӯи хунук,

Дадаш тунук, мӯяш тунук».

Дар маҷмӯаи

«Шугҳои Бухоро»

Момогамбуск (9, 165-167)

- Эй асиакӣи асисувор,

Қамчин думи мор,

Рафтӣ Мушакро бигӯ,

Саноч да иуштакро бигӯ,

Моҳи моҳтоби ту дар об,

Йак даста гулу шамъу ҷироғи ту дар об.

Дар маҷмӯаи

«Водни Қашқадарё»

Холақунғузак (4, 38-39)

Рафта тӯйхона-ба гӯед, ки

Холақунғузак ҳавз-ба галтидас.

Вай ин шеъра хонд:

Булуки майхотун ба рӯн об афтодас,

Мели дароз бар рӯи об афтолас.

Рафтед, ҳассодастака гӯед,

Рафтед, кулбориуштака гӯед

Ин афсона дар маҷмӯаи «Намунаи фолклори Дарвоз» бо номи «Мушак» ҷоп гардидааст, ки назми он ба ин қарор аст:

Асиакисавор,
 Ман туро мегӯм,
 Қамчиндумбимор,
 Ман туро мегӯм:
 Мушака дидӣ,
 Кудвол дар иуштака дидӣ,
 Чунгӯшака¹ дидӣ,
 Дидӣ, бигӯ, ки,
 Моҳпошшо дар ҳавзи гилоб,²
 Чураҳош³ рӯ рӯи об. (10, 79-80)

Суоле ба миён меояд, ки чаро норчаҳои шеърӣ дар маҷмӯаҳои гуногун ҷошудаи як афсона аз ҳамдигар фарқ мекунанд?

Бо итминони комил метавон гуфт, ки ба вучуд омадани чунин тафовутҳо ба савияи дониш, тафаккур ва ҷаҳонбинии ғӯяндаҳои афсонаҳо вобастаанд. Яъне ғӯяндагони афсонаҳо зимни нақли афсона бо ҷавқу завқ ва истеъдоди худ ин порчаҳои шеърӣ месароянд. Ин гуна тафриқоти шеърӣ мо дар ҳамаи навъҳои афсонаҳои тоҷикӣ дучор мешавем.

Дар ин бора назми афсонаи ҳаҷвӣ-маишӣ Кунгурбача, ки бо номи ҳуҷқунгур низ ёд мешавад, мисол мегирем:

Кунгурбача (3, 148-152)

-Ин товути кияй, мебарӣ ру-рун гишт?
 -Ин товути Кунгурбача, меҳмони бихишт.
 -Ин товути кист, мерава дасту ба даст?
 -Ин товути Кунгурбача, ноҳӯрда ҳавас.
 -Ин товути кист, мерава чарҳзанон,
 -Ин товути Кунгурбачаи ноҳида ҷаҳон!

Ҳуҷқунгур (11, 171-175)

Ин товути кист, ки мерава даврзанон?
 Ин товути ҳуҷқунгури ноҳурдаҷаҳон.
 Ин товути кист, ки мерава даст ба даст?
 Ин товути ҳуҷқунгури нашкаста қафас.

¹ Чунгӯшак - ғӯшҳояш сик

² Гилоб - гулоб

³ Чура - кокул

Дар гурӯҳи афсонаҳои инқӣ-ромаитикӣ асосан муҳокимаю баррасии мавзӯҳои марбут ба инқу ошиқӣ, тараннуми муҳаббати поку самимии инсонӣ ва талошу ҷонфидоиҳои дилдодагон дар роҳи ташкили оила мавқеи устуворе дошта, изҳори инқ, дарди дил ва мақсаду мароми дилдодагони қӯи инқ – ошиқон ва маъшуқаҳои некниҳоду покишт аксаран тавассути суруду таронаҳо ва дубайтиҳои дилнишину хотирмон ба зуҳур меоянд. Истифодаи чунин асарҳои ошиқонаи манзум иақли афсонаро ба саҳнаи драммавии шавқовар табдил медиҳад ва мӯҳтавои онро ғанӣ мегардонад. Афсонаҳои инқӣ-ромаитикии «Тоҳир ва Зӯҳро», «Тошӣ», «Ориф ва Оим», «Девонаҳусайӣ» ва «Девонанаҷмон» аз қабилҳои афсонаҳои беҳтарин ба ҳисоб мераванд. Дар ин афсонаҳо низ порчаҳои шеърӣ зиёд корбаст шудаанд. Оиҳо низ дар маҷмӯаҳои дигар вариантҳои худро доранд. Барои мисол афсонаи «Тошӣ»-ро тавассути ҷадвали зер нишон медиҳем.

Тошӣ (2, 414-416)

*Асии сиёҳи чубкара,
Ёло дора ёли бара
Кофарбача сар сар мебура.
Ай но кашидум мӯза,
Сад тири сӯзон ҳурдай,
Дар ишқи духтар мерава.*

*Тоширо дидорӣ кунед,
Ҷонша харидорӣ кунед,
Тошӣ белашкар меравад.
Бо тиру тиркаш меравад.*

*Як қамчинам андохтӣ,
Ёри худта нашнохтӣ?
Нозон гул бо гул равон,
Эй гул, харидорут манам.*

Тошхон ва Моҳу (8, 153-156)

*-Асии саманди чун кара
Ёлу думуш мун бара,
Тошӣ агар дил мебара,
Эй, сарга гардум, Моҳуме.
Ёрош бурое, ёрӣ куне,
Тошия дилдорӣ, куне,*

Чонша харидорӣ куне,
Э гул, ки қурбонат шавам.

-Асии сиёҳа тохтӣ,
Як қамчину андохтӣ.
Чува ёрта нашнохтӣ?
Э гул, харидорут шавум.

Тошӣ (5, 180-183)

Асии сиён чубқара,
Ёло дора ёли бара.
Кофарбача сар мебура,
Ай но кашидум мӯза,
Қоҳон корд месӯза,
Сад тири сӯзон хӯрдай,
Дар ишқи духтар мерава.

Тоширо дидорӣ кунен,
Чонша харидорӣ кунен.
Тошӣ белашкар мерава,
Бо тиру тиркаш мерава.

Як қамчинам андохтӣ,
Ёрӣ хидта нашнохтӣ.
Нозон гул бо гул равон,
Эй гул, харидорут манам

Чуноне ки мебинем, фарқияти вариантҳо асосан дар мисраъҳо, калимаҳо, тарзи баён, яъне гӯиши худӣ гӯяндаҳо ба чашм мерасад. Мисли калимаҳои «меравад – мерава; мебарад-мебара; кунед-кунен; худта-хидта» ва ғайра, ки ин ҳодиса бевосита ба завқу таъби худӣ гӯяндагони афсонаҳо вобастагӣ дорад. Мисоли дигар афсонаи «Тоҳиру Зӯҳро» мебошад. Афсонаи Тоҳиру Зӯҳро дар маҷмӯаҳои «Афсонаҳои тоҷикӣ», «Афсонаҳои Ўротеппа» ва ғайра ба таъб расидаанд. Ин афсона аз ҷиҳати ҳаҷм бузургтар буда, иорчаҳои шеърро бештар фаро гирифтааст. Назми ин афсонаро аксаран рубоӣҳову дубайтиҳо ташкил медиҳанд. Яке аз хусусиятҳои вариантҳои афсонаи мазкур ин аст, ки дар баъзе маҷмӯаҳои афсона, монанди «Афсонаҳои Ўротеппа» ва «Афсонаҳои Қашқадарё» насри афсона ба забони тоҷикӣ буда, порчаҳои шеърӣ он ба забони ўзбекӣ аст. Ин ҳодиса

низ ба гўяндагони афсона иртибот мегирад. Маълум аст, ки теъдоде аз мардуми ноҳияи Ўртеина (ҳозира Истаравшан)-ро ўзбекҳо ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, ба хоҳири омехтагии забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар баъзе аз ин маҳалҳо гўяндагон барои ҷалб намудани диққати шунаваандагон назми афсонаро ба забони ўзбекӣ сурудаанд. Ин ҳодиса дар водии Қанқадарё, ки дар самти ҷанубии Ҷумҳурии Ўзбекистон ҷойгир буда, тарафи шарқии он бо Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаммарз аст, ба мушоҳида мерасад. Водӣ аз замонҳои қадим яке аз мавзёҳои суғднишии Осиёи Миёна ба шумор мерафт. ҳоло қисми асосии аҳолии онҷоро ўзбекон ташкил медиҳанд, тоҷикон бошанд аз рӯи миқдор ҷои дуюмро ишғол мекунад. (4, 5)

Дар инҷо низ гўяндагон ба сабаби омехташавии забониҳо порчаҳои шеърӣ афсонаҳои ёдшударо ба забони ўзбекӣ мехонанд. Ва дар ҷадвали зер варианти назми афсона, ки ба забони ўзбекӣ суруда шудааст, оварда мешавад:

Тоиру Зўҳро (3, 251-257)

*Су келар эмиш-эмиш, Тойирҷон,
Сандуқ иҷида кишмиш.
Саидин башқа ёр қилсам, Тойирҷон,
Қон келса лахта-лахта,-гуфгас.*

*Су келар эмиш-эмиш, Зўроҷон,
Сандуқ иҷида кишмиш,
Саидин башқа ёр қилсам, Зўроҷон,
Қон келса лахта-лахта.*

*Юриипиз корвон булуб,
Корвондин сорвон булуб,
Тойирҷонни юқотиб,
Юрупииз ҳайрон булуб.*

*Тепида чиқдиқ бугун,
Тепидин тоитик тугун.
Юқотган Зўроҷонни,
Дарегин тоитик бугун.
Қатор-қатор туяллар,
Қаторлашиб келингллар.*

*Зўроҷондин хабар тоитум,
Қанотим йўқ учгани.*

*Бу тоғлар балан тоғлар,
Мен ғарибга ким йиглар?
Ғарибга ғариб йиглар,
Ғариб аёғин боғлар.
Ман ғарибга ким йиглар?*

Тоҳиру Зўхро (4, 57-66)

*-Сув келур ахта-ахта,
Сандуқинг темуртахта.
Сандин биравни айтсам,
Бичоқлаб улай узимни – лахта-лахта.*

*-Эй устон саннуқсоз,
Саннуқа маҳкам соз.
Агар яг чакка дарод об,
ҳаммета кунам хонахароб!*

*-Сув оқаре, сув оқар,
Сув тагидан қум оқар.
Манам оқдиму қиттим
Ғариб онамни ким боқар?*

*Тоҳир десам санми сан,
Насихатни олмассан.*

*-Сув оқаре, сув оқар,
Сув тағйидан, қум оқар.
Манам оқдиму кеттим,
Зўхроойни ким боқар.*

*-Сув оқаре, сув оқар,
Манам оқдиму кеттим,
Ширинзабонни ким боқар?*

*-Тоҳир десам санми сан,
Насиҳатим олгин сан.*

*Қачан элчи юборсам,
Бир пас турмай чўнайсан*

*-Корвон бўлдик,
Корвонларга сорвон бўлдик,
Зўхроой ёрига хавар кетти,
Тополмасдан ҳайрон бўлдик.*

*-Тоғданларе, тоғданлар,
Тоғданларга қўтанлар,
Отамку ҳам пошшодур,
Аскарларга қўй гўшти тошлмабтур,
Тоҳир деган йигитни сўялар.*

Хулоса, фольклор эҷоди оммаи мардум буда, ҳар як фарди ҷомеа метавонад озодона асарҳои фольклориро мувофиқи донишу талаботи худ қабул карда, ҳангоми интиқол бо завқу салиқаи худ ба дигарон гуяд. Табиист, ки дар ин ҳол вариантҳои зиёди як матни фольклорӣ ба вуҷуд меоянд.

Масъалаи вариантнокӣ дар ҳамаи жанру ҳелҳои фольклорӣ як хел нест. Достон ва афсонаҳои халқӣ айнан дар хотир намоишанд. Аз ин рӯ, матнҳои, ки аз тарафи гуяндагони гуногун гуфта мешаванд, аз якдигар фарқ карда меистанд ва дар натиҷа вариантҳои нав ба нав ба амал меоянд.

Дар асарҳои ҳаҷман хурд вазъият дигар хел аст. Асарҳои манзум, ҷунонки дар мисоли чистонҳо, зарбулмасалу афоризмҳо, байтҳо, дубайтию рубоиҳои халқӣ дида мешавад, нисбат ба асарҳои мансур ба осонӣ дар хотир нақии мебарданд. Бинобар ин ҳар як гуяндаи ин намуди асарҳои халқӣ барои айнан истифода намудани онҳо кўшиш мекунанд. (7, 57)

Таҳлили вариантнокии иорчаҳои шеърӣ афсонаҳо дар маҷмӯаҳои гуногун моро ба хулосае меорад, ки ҳар як гуянда дар тасвир ва илова намудани матнҳо озод аст. Вай метавонад шеърро ба тариқи насл шарҳ диҳад ё ин ки ба шакли кўтоҳу ихчам онро баён кунад, муродифҳои калимаҳоро иваз намояд ва ё ин ки онҳоро тағйир диҳад. Аммо ба нигоҳ доштани қолабҳои шеърӣ риоя мекунад.

ПАЙНАВИШТ

1. Амонов Р. Очерки эҷоднети даҳанакии Кӯлоб. – Душанбе, 1963
2. Амонов Р., Обидов Д. Афсонаҳои тоҷикӣ. – Душанбе, 2008
3. Афсонаҳои Самарқанд. – Душанбе: Нашр. АФ РСС Тоҷикистон, 1995
4. Қодиров Рашид. Фолклори тоҷикони Водии Қашқадарё. – Душанбе, 1998
5. Маҳдиев Саъдӣ. Фолклори Норақ. – Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963
6. Маъсумӣ Н. Фолклори тоҷик. Курси конспективӣ барои омӯзгорони Институти педагогӣ. – Сталинобод, 1952
7. Муродов Ф. Вариантиҳои зарбулмасал ва мақолҳои халқии тоҷикӣ. – Душанбе, 2001
8. Рабиев Ҷалил. Афсонаҳои Ўротеппа. – Душанбе, 1992
9. Раҳмонӣ Равшан. Шугҳои Бухоро дар сабаи Равшани Раҳмонӣ. – Москва, 1997
10. Розенфельд А.З. Намунаҳои фольклори Дарвоз. – Душанбе, 1955
11. Сафиева Гулрухсор. Фолклори Водии Қаротегин. – Душанбе: Нашриёти «Маориф», 1986
12. Сухарев И.А. и Сухарева О.И. Материалы по таджикскому фольклору. – Самарканд, 1934
13. Улуг-заде Э.С. Таджикские четверостишия (Автор канд.дисс.). – Душанбе, 1972

**Версификационная вариантность
стихотворных отрывков в таджикских сказках**

Ф. Саидқулова

Ключевые слова: фольклор, таджикские сказки, поэтические отрывки, вариантность, народные сказители.

В статье анализируется проблема вариантности поэтических отрывков таджикских сказок. Автор на основе многочисленного и достоверного материала предпринимает попытку выяснить значение и роль использования стихотворных цитат в таджикских сказках и доказать причины появления вариантности.

Вариантность стихотворных цитат таджикских сказок имеет органическую связь с деятельностью народных сказителей, то есть

народные сказители играют исключительно важную роль в возникновении того или иного варианта стихотворного отрывка.

Versificative Variativeness of Poetical Fragments in Tajik Fairy-Tales

F Saidkulova

Key words: folklore, Tajik fairy-tales, poetical fragments, variativeness, folk bards

The article dwells on the problem of variativeness concerned with the fragments from Tajik fairy-tales. Proceeding from the assumption of voluminous authentic materials she undertakes an attempt to elicit the significance and role of poetic citations used in Tajik fairy-tales and to prove the reasons of occurred variativeness.

This variativeness is organically connected with the activity of folk bards who played an exclusively important role in this process as a rise of this or that variant of a versified fragment depended on them only.